

Розділ 29

УКРАЇНА У ПЕРШОМУ ПОВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ (1946–1955)

1. Відбудова промисловості

У роки Другої світової війни економіка України зазнала величезних втрат. Масштабні військові операції, численні обстріли і бомбардування населених пунктів, а також не менш руйнівна, відверто грабіжницька політика окупаційної влади завдали величезних збитків господарству УРСР.

За цей час було зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. За роки війни виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вузів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури¹.

За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, понесені Українською РСР, досягли 285 млрд руб. (у довоєнних цінах). Матеріальні втрати УРСР становили 42% від загальних збитків СРСР. Із цієї суми 106 млрд руб. припадало на державні підприємства й установи, 88,1 млрд – на особисте майно громадян, 6,2 млрд – на громадські організації республіки². Однак найвідчутнішими, найтяжчими були людські втрати: у війні загинув кожний п'ятий-шостий мешканець України (за різними підрахунками, від 8 до 10 млн осіб). За 1941–1945 рр. чисельність наявного населення Української РСР зменшилася з 41,7 млн до 27,4 млн осіб.

В офіційних радянських джерелах наводилися різні оцінки людських втрат, яких зазнав СРСР. У

1946 році в інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» Й.Сталін подав перші відомості: в боях з німцями, внаслідок німецької окупації та вивезення радянських людей на німецьку каторгу СРСР втратив «близько семи мільйонів людей». У 1961 р. в листі до прем'єр-міністра Швеції Т.Ерландера новий лідер М.Хрущов заявив: «німецькі мілітаристи розв'язали війну проти Радянського Союзу, яка забрала два десятка мільйонів життів радянських людей». Ще через кілька років, відзначаючи 20-річчя перемоги, черговий керівник партії Л.Брежнєв сказав, що «війна забрала понад двадцять мільйонів життів радянських людей». Лише в кінці так званої перебудови останній комуністичний керівник М.Горбачов назвав вірогіднішу оцінку: 27 млн осіб³.

За роки війни в Україні було зруйновано 714 міст і селищ і 28 тис. сіл. Про масштаб і характер завданих збитків можна судити з багатьох документів, залишених сучасниками. За свідченням заступника начальника оперативного відділу Центрального штабу партизанського руху майора Іволгіна, українські міста були поруйновані: а) вогнем противника до заволодіння ним містами; б) Червоною армією під час відступу з міст; в) радянськими військами під час взятті міст; г) німецькими окупантами перед відступом – з метою створення там «зони пустелі». Після відвідування звільнених міст на сході України Іволгін зробив порівняльну оцінку масштабів руйнувань за вказаними групами: а) 15%; б) 10%; в) 5%; г) 60% (решта 10% – «окремі незначні будівлі, які вціліли»). У більшості випадків руйнування були завдані окупантами шляхом підпалу або мінування, причому «згромаджені будинки знищувалися підпалом», а ті, що стояли окремо, – підривалися⁴.

Дуже складною була проблема трудових ресурсів. Напередодні війни промислово-виробничий персонал УРСР налічував 2,6 млн осіб, тоді як в 1945 р. він становив лише 1,3 млн осіб. В районах республіки залишилося лише 17% робітників, тож місцеві органи влади широко залучали на виробництво жінок. Так, відразу після звільнення на шахтах тресту «Краснодонвугілля» постійно працювали понад 600 домогосподарок, стільки ж щоденно займалися відвантаженням вугілля. Попервах на шахтах Донбасу жінки становили майже третину загальної чисельності робітників. У всіх галузях промисловості, сільського господарства, у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я відчувалась нестача кваліфікованих спеціалістів. Навчальні заклади ще не могли задовольнити потреб республіки у підготовці кадрів, хоча наприкінці війни почалося поступове зростання випуску спеціалістів.

Відмітною ознакою цього періоду стала посилена міграція населення, пов'язана, зокрема, з демобілізацією і поверненням евакуйованих і мобілізованих громадян. У червні 1945 р. розпочалося звільнення військовослужбовців, що торкнулося в першу чергу воїнів старших вікових груп. На той час армія СРСР налічувала понад 11 млн осіб, з яких протягом трьох років було демобілізовано 8,5 млн осіб. Зрозуміло, це створювало чимало різноманітних проблем, насамперед соціального характеру. Як правило, більшість фронтовиків знаходила роботу, передусім в колгоспах і радгоспах. Значно складніше було інвалідам війни, які далеко не завжди могли влаштуватися на підприємства та в установи. Ще гірше розв'язувалися інші проблеми демобілізованих, зокрема забезпечення житлом чи надання належної медичної допомоги.

Після закінчення війни з'явилися зростаючі прояви невдоволення серед евакуйованих і мобілізованих громадян. На підприємствах, вивезених у східні райони СРСР, і серед трудящих, мобілізованих на заводи, будови, шахти тощо, стрімко зростало дезертирство. В органи державної влади, у високі партійні інстанції було спрямовано численні звернення і клопотання, в яких лунало прохання повернути евакуйованих і мобілізованих додому. Чимало таких надзвичайно емоційних листів написали робітники й інженери з України, які працювали на підприємствах і будовах Уралу та Сибіру.

Так, в одному з листів до Президії Верховної Ради СРСР зазначалося: «Ми, шахтарі Донбасу, евакуйовані в 1941–1942 рр., самовіддано працювали під час війни. Зараз війна закінчилась, відпустіть нас до наших дітей». Робітники Свердловського заводу «Електросталь», евакуйовані з Харкова, писали: «Ми вважаємо, що настав час, коли ми, сім'ї яких знаходяться в Харкові, зможемо повернутися в Харків. Наші сім'ї евакуюватися з нами не могли. Весь час, більше трьох з половиною років, жили і живемо, як солдати на війні, тобто нічого немає, крім валізи і речового мішка. Природно, усі наші прагнення після війни – повернутися до сімей»⁵.

Люди відмовлялися жити й працювати в нестерпних умовах, які склалися під час війни. Міністр вугільної промисловості західних регіонів СРСР О.Засядько доповідав у ЦК ВКП(б), що багато керівників відверто нехтували питаннями організації побуту робітників та інженерно-технічних працівників. «За роки війни ці керівники звикли працювати з такими контингентами, як військовополонені, репатрійовані, інтерновані, оточенці, в'язні, мобілізовані, і, незважаючи на величезні зміни, що відбулися в складі робітників у зв'язку з різким скороченням різних спецконтингентів, відміною мобілізацій, продовжують ставитися до робітників так, як вони ставилися до людей, які працювали під конвоем»⁶. Нагадаємо, що залишалося чинним жорстке законодавство, запроваджене на початку війни (наприклад, далі діяв указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р., який передбачав суворе покарання за самовільне залишення підприємств – 5–8 років ув'язнення).

Уже в останні роки війни намітився перехід економіки СРСР на «мирні рейки». У 1945 р. частка цивільної продукції збільшилась до 60%, порівняно з 1942 р. – майже вдвоє. Почалася відбудова багатьох фабрик і заводів, було відновлено третину виробничих потужностей промисловості. Та все ж на час закінчення війни основні показники економічного розвитку республіки істотно відставали від довоєнних, а внутрішні господарські пропорції помітно змінилися. У промисловості УРСР частка виробництва засобів виробництва стала ще більшою, а частка виробництва предметів споживання відчутно скоротилася, ледь перевищуючи половину довоєнного рівня⁷.

Влада надавала першочергове значення відновленню основних галузей важкої промисловості – паливної, енергетичної, металургійної та ін. У квітні 1945 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу», накресливши непросте завдання: довести до червня того ж року видобуток вугілля в регіоні до 100 тис. т на добу. В українській частині Донбасу на базі комбінатів «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» було створено ще два комбінати – «Артемвугілля» та «Донбасантрацит». На відбудову

шахт скеровано десятки тисяч робітників, більшість з яких становила мобілізована сільська молодь. Наприкінці війни в українській частині Донбасу видобувалося в середньому 90 т вугілля на добу, що становило 38,5% довоєнного рівня.

Чималі зусилля були спрямовані на відбудову нафтової промисловості. У Дрогобицькій і Станіславській областях відновилася робота частини нафтопромислів, газолінових і нафтоперегінних заводів. Значна увага зверталася на відродження електроенергетики, насамперед її флагмана – Дніпровської гідроелектростанції. У березні 1944 р. сюди прибули перші робітники, які розпочали відбудову найбільшої в Європі електростанції. Навесні 1945 р. на Дніпрогесі працювало вже майже 11 тис. робітників, численні замовлення для цього об'єкта виконували 120 підприємств СРСР. Почалося відновлення найбільших теплових електростанцій – Зуївської, Штерівської, Північнодонецької, Курахівської. Попри безліч труднощів і проблем, поволі ставали з руїн електростанції окремих заводів.

У розвитку важкої промисловості вагоме місце відводилося металургійній промисловості та її сировинній базі. Відразу після звільнення східних областей республіки ДКО ухвалив низку рішень, спрямованих на відбудову Криворізького залізорудного та Нікопольського марганцевого басейнів. Сюди було повернуто робітників, які раніше працювали на місцевих шахтах. Влада заборонила мобілізувати з Криворіжжя людей і автомобільний транспорт, встановила підвищені норми постачання продовольчими і промисловими товарами гірників (такі ж норми постачання визначили для робітників і спеціалістів Донбасу). На весну 1945 р. в УРСР діяли 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів, два бесемерівських конвертори. Таким чином вдалося відновити довоєнні потужності з виробництва чавуну на 23%, сталі – на 23%, прокату – на 29,5%.

Тоді ж було зроблено перші кроки з відбудови інших галузей промисловості, в тому числі хімічної, машинобудівної тощо. Ще до закінчення війни розпочато відновлення Донецького содового заводу, Рубіжанського хімічного комбінату, кількох азотнотукових і суперфосфатних заводів. У 1945 р. випуск продукції хімічної промисловості УРСР становив 23% довоєнного рівня. Розгорнуто роботи на багатьох об'єктах машинобудування – Новокраматорському, Горлівському, Маріупольському заводах, Харківському тракторному, Ворошиловградському паровозобудівному й ін. Восени 1944 р. з конвеєра Харківського тракторного заводу зійшов перший трактор, а в лютому наступного року розпочався їхній серійний випуск⁸.

Після підписання в Москві радянсько-чехословацького договору Закарпатська Україна увійшла до складу УРСР. На цих землях розпочався масштабний процес радянізації, що торкнувся різних сфер життя суспільства. За короткий час на Закарпатті було націоналізовано великі і середні промислові підприємства, розгорнулася відбудова зруйнованих фабрик і заводів. Наприкінці 1945 р. відновили роботу 174 із 277 місцевих підприємств, у тому числі пивоварний завод, тютюнова фабрика, три лісохімічні заводи, 11 об'єктів легкої і 30 – деревообробної промисловості, 54 млини і маслобійні тощо. Поступово відновлювався залізничний транспорт: на той час відбудовано 597 км колії, тобто понад 90% усіх залізничних шляхів краю.

Нова влада готувала передачу промислових об'єктів відповідним республіканським наркоматам. Частину підприємств, насамперед зв'язку, нафтопереробки і залізничного транспорту, планувалося підпорядкувати союзним наркоматам. З ме-

тою запровадження радянської грошової системи на Закарпаття відряджено групу відповідальних працівників, яку очолював заступник голови РНК УРСР Г.Караваєв. Керівництво республіки вживало перші заходи з освоєння корисних копалин краю, зокрема розгорнуло геологорозвідувальні роботи в різних районах Карпат. Почалося вивчення найпотужніших джерел мінеральних вод, у тому числі у Воловецькому, Рахівському і Свалявському округах. На думку радянських фахівців, особливий інтерес становили джерела мінеральної води в с. Поляна Свалявського округу⁹.

На рубежі 1945–1946 рр. було ліквідовано союзні наркомати танкової промисловості, боеприпасів, мінометного озброєння й утворено наркомати транспортного і сільськогосподарського машинобудування, машинобудування та приладобудування. Поряд з цим вжито інших заходів, спрямованих на реорганізацію управління, переведення економіки в режим мирного будівництва. У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила указ про перетворення Ради народних комісарів УРСР на Раду міністрів УРСР. Тоді ж було поглиблено спеціалізацію промислових і будівельних міністерств, а в 1947 р. здійснено укрупнення деяких з них. В умовах директивної системи управління такі перебудови і реорганізації стали звичним явищем, відображаючи пошуки більш досконалого механізму командно-адміністративного керівництва господарством.

Ще на початку 1946 р., напередодні виборів до Верховної Ради СРСР, Й.Сталін накреслив перспективи розвитку радянської економіки, стратегічні завдання країни. У промові на передвиборних зборах виборців у Москві він сказав: «Щодо планів на більш тривалий період, то партія має намір організувати нове могутнє піднесення народного господарства, яке дало б нам можливість підняти рівень нашої промисловості, наприклад, втриє проти довоєнного рівня». За його словами, треба було добитися того, щоб промисловість СРСР виробляла щороку до 50 млн т чавуну, до 60 млн т сталі, до 500 млн т вугілля, до 60 млн т нафти. «Тільки при цій умові можна вважати, що наша Батьківщина буде гарантована від усяких випадковостей. На це піде, мабуть, три нові п'ятирічки, якщо не більше. Але цю справу можна зробити, і ми повинні її зробити»¹⁰.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про четвертий п'ятирічний план на 1946–1950 рр. Його основні завдання полягали в тому, щоб «відбудувати постраждалі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства і потім перевищити цей рівень у значних розмірах». Згідно з законом, потрібно було забезпечити насамперед відбудову й розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту, а також добитися піднесення сільського господарства і виробництва предметів споживання, що дозволило б перевищити довоєнний рівень національного доходу і народного споживання, здійснити дальший технічний прогрес у всіх галузях господарства, досягнути високих темпів соціалістичного нагромадження. За планом, у 1950 р. передбачалося збільшити, порівняно з довоєнним, обсяг валової продукції промисловості на 48%, вантажообіг залізничного транспорту – на 28%, роздрібну торгівлю – на 28%, сільськогосподарське виробництво – на 27% тощо¹¹.

Передбачалося, що важливим джерелом відбудови радянської економіки мав стати перерозподіл національного доходу, виробничих потужностей, усіх матеріальних, трудових і фінансових ресурсів в інтересах мирного будівництва. За роки

війни структура національного доходу і суспільного виробництва суттєво змінилася: у складі національного доходу питома вага споживання зменшилася з 74% у 1940 р. до 67% в 1942 році, питома вага нагромадження скоротилася з 19 до 4%, а частка військових видатків (не рахуючи особистого споживання військовослужбовців) зросла з 7 до 29%. Політичне керівництво ставило завдання відновити довоєнні співвідношення в розподілі національного доходу та структуру виробництва. Слід також зазначити, що в планах четвертої п'ятирічки робився особливий наголос на форсованому розвитку східних районів СРСР.

У серпні 1946 р. на восьмій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.». Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п'ятирічки. У законі ставилося завдання відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а в окремих галузях – перевищити цей рівень. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, на відбудову якої спрямовувались найбільші кошти. Такий підхід закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю і сільським господарством, а також промисловістю групи А і групи Б.

За четвертим п'ятирічним планом передбачалося відродження вугільної промисловості Донбасу і чорної металургії Півдня, електроенергетики і машинобудування, хімічної промисловості, будівельної індустрії, залізничного транспорту. Обсяг усього промислового виробництва планувалося збільшити порівняно з 1940 р. на 3%, зокрема по республіканській і місцевій промисловості – на 8,6%. Виробництво електроенергії мало зрости на 13%, будівельних матеріалів – у 1,5–2 рази, металургійного устаткування – в 2,2 рази, тракторів – у 2,5 рази тощо. Ставилося завдання досягнути довоєнного розміру посівних площ, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити врожайність культур, відновити поголів'я худоби і т. д. За п'ятирічним планом на відбудову господарства УРСР виділялося 4,9 млрд руб.¹²

У 1945 р. промислове виробництво в Україні досягало близько 26% довоєнного рівня (тоді як у цілому в СРСР воно становило 92% порівняно з 1940 р.). Таке значне падіння виробництва в УРСР пояснювалося не тільки масштабними руйнуваннями, завданими тривалою війною, а й евакуацією з республіки багатьох підприємств. Економіка України потребувала значних капітальних вкладень, які відповідали б понесеним втратам і давали б можливість відродити господарське життя.

За 1946–1950 рр. загальний обсяг капіталовкладень в господарство УРСР становив 6,7 млрд руб., тобто 19,2% від загальносоюзних. Понад половину капітальних вкладень було спрямовано на відродження промисловості (55,6%), значно менше – на розвиток транспорту і зв'язку (10,9%). Частка капітальних вкладень, виділених на потреби сільського господарства, становила лише 6,5%. Решта капіталовкладень була спрямована на житлове будівництво (12,6%), а також на торговельні та комунальні підприємства, заклади науки, освіти, культури та ін. (14,4%)¹³. Основна увага приділялася відбудові підприємств важкої індустрії загальносоюзного значення, що становили опору ВПК.

На початку четвертої п'ятирічки чимало робітників, службовців, інженерів, евакуйованих і мобілізованих з України, продовжували працювати в східних районах країни. Вони зверталися у вищі інстанції з проханням дозволити повернутися додому, де більшість з них залишили свої сім'ї. Умови життя і праці цих людей були вкрай важкими, тому, за словами чиновників, «різко зросли від'їзні настрої». Для прикладу, на Челябінському тракторному заводі 17% працівників становили мобілізовані у період війни, 14% – евакуйовані з різних міст країни, зокрема з Ленінграда, Харкова та ін. Близько 40% мобілізованих жили в Челябінську без сімей, у складних побутових умовах. Як визнавав парторг Кіровського тракторного заводу Мамонтов, близько третини працівників Челябінського заводу «перебувають в цілком неможливих житлових умовах»¹⁴.

Щоб розв'язати проблему робочої сили, органи влади розпочали трудові мобілізації, які нерідко проводилися примусовими методами. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР, організований набір робітників здійснювало Міністерство трудових ресурсів СРСР. Його уповноважені повинні були укладати індивідуальні трудові угоди з робітниками не менш як на два роки. Протягом четвертої п'ятирічки помітно розширилася підготовка робітничих кадрів у ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. За 1946–1950 рр. через цю мережу в СРСР планувалося підготувати 4,5 млн кваліфікованих робітників, у тому числі в Україні – близько 800 тис. Чимало молоді працювало на відбудові шахт і заводів за путівками комсомолу. Політичне керівництво організувало відповідні ініціативи трудящих, наприклад, рух за перехід конторських службовців на виробництво.

У доповідній записці, написаній Д.Шепіловим і К.Калашниковим, що адресувалася секретарям ЦК ВКП(б), мовилося про гострі кадрові проблеми на виробництві. Зазначалося, що частка кадрових гірників сягає лише 20–25% від загальної кількості робітників. «Іншу частину колективу шахтарів становлять люди, що прийшли на шахти в період Вітчизняної війни і головним чином у повоєнний час. Характерною особливістю складу шахтарів є наявність спеціальних контингентів робітників – репатріантів, німців Поволжя, переселенців з Криму і Кавказу і мобілізованих із західних областей країни». Подібна ситуація спостерігалася, як підкреслювалося в записці, й в інших галузях промисловості. За 11 місяців 1947 р. на підприємствах Міністерства чорної металургії СРСР відбулася значна зміна кадрів: сюди прийшло 163,2 тис., а вибуло – 154,7 тис. осіб (з них самовільно залишили роботу 30%). Так, на заводі ім. Дзержинського в м. Дніпродзержинську дезертирували 2369 працівників, у тому числі 917 випускників шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ¹⁵.

Хоча перший рік четвертої п'ятирічки виявився вкрай складним, протягом 1947 р. відставання від визначених завдань вдалося подолати. Державний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на цей рік передбачав форсовану відбудову важкої промисловості, електростанцій і залізничного транспорту. На їхній розвиток виділялося дві третини всіх капітальних вкладень. У четвертому кварталі середньомісячний обсяг промислового виробництва в СРСР порівнявся з довоєнним періодом. На кінець 1947 р. валова продукція промисловості Радянського Союзу становила 93% порівняно з 1940 р., у тому числі виробництво

засобів виробництва (група А) – 101%, а виробництво предметів споживання (група Б) – 82%.

Відбудова господарства України йшла досить успішно. Першочергове значення надавалося відродженню важкої індустрії та залізничного транспорту. Протягом кількох років вдалося підняти з руїн вугільну промисловість, запустити шахти Донбасу. За 1946–1950 рр. було відбудовано 129 найбільш зруйнованих шахт загальною потужністю 52 млн т на рік, закладено 60 нових шахт потужністю 31,8 млн т. На кінець четвертої п'ятирічки в українській частині Донбасу, з урахуванням нових шахт, було відновлено довоєнну потужність галузі. Разом з тим продуктивність праці залишалася низькою: у 1950 р. місячний виробіток гірника становив 21,7 т, тоді як у 1940 р. він досягав 25,7 т.

У 1947–1948 рр. було відкрито перші вугільні пласти у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні. Згодом тут почалося будівництво шахт.

Відбудовувалася нафтова промисловість Прикарпаття. Проводилися нові розвідувальні роботи на Бориславщині, було відкрито нафтове родовище в районі м. Долина у Станіславській області. З 1948 р. почалося зростання видобутку нафти, але довоєнних показників досягнуто не було. У четвертій п'ятирічці в Україні було створено газову промисловість. Поряд зі старими родовищами (Дашавським і Опарським) розвідано нові – Угерське, Більче-Волицьке, Шебелинське. У 1950 р. УРСР давала 25% загальносоюзного видобутку газу. Однак у паливному балансі СРСР нафта та газ посідали другорядне місце.

Проведено значну роботу щодо відбудови електроенергетики, зокрема теплових станцій – Зуївської, Харківської, Криворізької, Штерівської та ін. Розгорнуто будівництво нових електростанцій, у тому числі Одеської, Миронівської, Дарницької, Добротвірської тощо. На кінець п'ятирічки на повну потужність запрацювала Дніпровська ГЕС.

Відбудовувалися підприємства металургійної промисловості – Азовсталь, Запоріжсталь, ім. Петровського, ім. Дзержинського та ін. Обсяг виробництва окремих видів продукції перевищив довоєнний рівень (прокат чорних металів, залізна руда), а інших – досягнув 95% від рівня 1940 р. (сталь, чавун, кокс).

Ставали до ладу об'єкти машинобудування – Харківський тракторний завод, Київський завод «Більшовик», Ворошиловградський паровозобудівний завод і т. д. За роки четвертої п'ятирічки виробництво продукції машинобудування перевищило довоєнний рівень на 44%.

Значні кошти були спрямовані на індустріалізацію західних областей УРСР. Відбувалася реконструкція традиційних галузей промисловості, зокрема, нафтодобувної та газової – на Львівщині, лісової і лісопильної – на Закарпатті. Водночас створювалися підприємства інших галузей, у тому числі приладобудівної, машинобудівної, металообробної у Львівській області, лісохімічної і ливарної – у Закарпатській області. У Львові, який став головним промисловим центром західних областей, почали діяти заводи телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, автовантажувачів, електроламповий та інструментальний. У краї було споруджено чимало підприємств хімічної промисловості, будівельних матеріалів, легкої промисловості та ін.

Відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання, йшла значно повільніше. У роки четвертої п'ятирічки, як і в попередній період, розвиток промисловості групи Б істотно відставав від поступу важкої індустрії. У 1950 р. обсяг валової продукції легкої промисловості УРСР порівняно з 1940 р. становив 79%, у тому числі бавовняної – 85%, вовняної – 75%, трикотажної – 83%, швейної – 82%, шкіряної – 71%, взуттєвої – 67%. Обсяг валової продукції харчової промисловості досяг 80%: у більшості галузей він відставав від довоєнного рівня і лише в кількох перевищував цей рівень¹⁶. Такий стан справ ще раз засвідчував, що в СРСР продовжувався процес надіндустріалізації, який зумовлював відставання в соціальній сфері й низький рівень життя людей.

Офіційні підсумки четвертої п'ятирічки мали цілком оптимістичний вигляд. У 1948 р. обсяг промислового виробництва в СРСР перевищив довоєнний рівень на 18%, у 1950 р. – на 73%. На кінець п'ятирічки промислове виробництво групи А зросло проти 1940 р. на 105%, а групи Б – на 23%. В Україні обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15%. Проте вчені ставлять під сумнів наведені цифри. За офіційними даними, в 1946–1950 рр. промислове виробництво в УРСР зростало темпами, яких ні до цього, ні пізніше досягнути не вдавалося – понад 30% на рік¹⁷. Це був найвищий успіх системи господарювання, заснованої на командних методах управління.

У той час, коли зусилля концентрувались на кількох пріоритетних напрямках, насамперед енергетиці, металургії, машинобудуванні й оборонній промисловості, такий механізм господарювання працював досить результативно. Тоді, за малої кількості підприємств і відносно невеликого асортименту продукції, можна було успішно керувати економікою з центру – планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу і матеріальні ресурси в централізованому порядку. Однак командна економіка вичерпувала свої можливості, стаючи гальмом у розвитку продуктивних сил. Уже в той період гостро виявилися проблеми, породжені гіперіндустріалізацією та надмірною централізацією: хронічно відставали легка й харчова промисловість, сфера обслуговування, не виконувалися завдання у чорній металургії і особливо – вуглевидобутку в Донбасі.

Особливу увагу слід звернути на так звану табірну економіку. Ще наприкінці війни почалось помітне зміцнення табірно-виробничої системи. У 1944 р. на звільненій від ворога території було організоване Управління виправно-трудова колоній і відновлено 44 промислові колонії (з 56, що діяли до війни) і всі 40 сільськогосподарських. Від того часу стала швидко зростати частка українців серед невільників ГУЛАГу. Протягом 1945–1946 рр. загальна кількість в'язнів у таборах і колоніях СРСР збільшилася з 1,2 до 1,7 млн осіб. Їх праця застосовувалася на лісозаготівлі, видобутку золота й олова, в залізничному і промисловому будівництві, гірничо-металургійній промисловості та сільському господарстві.

Після закінчення війни з'явилися нові «спецконтингенти» – репатріанти, інтерновані, військовополонені, мобілізовані в трудові батальйони. Їх утримували в перевірочно-фільтраційних таборах і формально не вважали в'язнями, хоча насправді ці люди були такими ж безправними рабами системи. У 1945 р. кількість репатріантів перевищила 2 млн осіб. Більшість становили українці й білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини. За даними С.Карнера, загальна

чисельність названих «спецконтингентів», зайнятих примусовою працею на відбудові економіки СРСР, на початку четвертої п'ятирічки досягала 1,8 млн осіб¹⁸.

Певну роль у господарському житті відігравали військовополонені. З червня 1941 по травень 1945 рр. Червона армія взяла в полон близько 4,4 млн, а після розгрому Квантунської армії – ще 640 тис. осіб. За постановою Державного Комітету Оборони НКВС СРСР здійснював мобілізацію і відправляв для роботи в Радянський Союз усіх працездатних німців, що знаходилися на звільненій території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини (чоловіків віком від 17 до 45 років, жінок – від 18 до 30 років). Згодом до них долучили придатних до фізичної праці німців-чоловіків із Верхньої Сілезії і Східної Пруссії (віком від 17 до 50 років), а також німців – керівників низових нацистських партійних та адміністративних органів¹⁹. На початку 1946 р. в СРСР перебувало 1,6 млн військовополонених-європейців, із них 1,1 млн німців, 233,8 тис. угорців, 68,6 тис. австрійців, 52,5 тис. румунів та ін. Для їхнього утримання було створено 267 таборів, 392 робітничих батальйони, а також 178 спеціальних госпіталів. У першій половині 1946 р. всі вони були закріплені за певними наркоматами (міністерствами) і конкретними підприємствами. Військовополонені посідали значне місце в балансі робочої сили провідних господарських міністерств, зокрема міністерств будівництва паливних підприємств – 27,7% робітників, целюлозно-паперової промисловості – 27,2, промисловості будівельних матеріалів – 24,1, будівництва підприємств важкої індустрії – 20,1, електростанцій – 16,8, кольорової металургії – 15,9%. Велика кількість військовополонених працювала у вугільній промисловості: на початку 1946 р. – 158,6 тис., на початку 1947 р. – 129 тис. осіб.

За участі цього «спецконтингенту» здійснювалась відбудова заводів Азовсталь, Запоріжсталь, ім. Петровського, ім. Дзержинського, заводів у Нікополі, Єнакієво, Горлівці та багатьох інших об'єктів індустрії. Проте на кінець 1948 р., згідно з міжнародними домовленостями, було репатрійовано більшу частину німецьких військовополонених, а навесні 1950 р. – останню групу в кількості 17,5 тис. осіб. У Радянському Союзі залишилося близько 10 тис. полонених німців, засуджених за воєнні злочини, 3,8 тис. німців, справи яких розслідувалися, а також кілька тисяч представників інших національностей²⁰. З цього часу військовополонені перестали відігравати помітну роль у господарському житті.

У червні 1947 р. було ухвалено указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Саме після цього указу спостерігалось стрімке збільшення кількості в'язнів ГУЛАГу: влітку 1947 р. – 1,8 млн, навесні-влітку 1950 р. – близько 2,6 млн осіб, половина з них – засуджені за цим указом. Переважна більшість таких засуджених скоїла дрібні крадіжки, тоді як мінімальне покарання, передбачене указом, становило п'ять років таборів. За словами О.Солженіцина, «цілі дивізії сільських і міських жителів були відправлені обробляти острови ГУЛАГу замість вимерлих там туземців»²¹.

На 1 січня 1949 р. в системі МВС СРСР налічувалося 67 самостійних виправно-трудова таборів і 1734 колонії, в яких утримувалося майже 2,4 млн осіб, з них понад 1,9 млн – працездатних. Більше половини в'язнів становили засуджені віком від 17 до 30 років, близько четвертої частини – жінки. Зайнятих виробничою діяльністю тут означували поняттями «робфонд», «робсила» чи навіть «робгужсила».

Варто зазначити, що підневільна праця залишалася вкрай непродуктивною, тому у виробничих підрозділах МВС почали запроваджувати часткову оплату праці в'язнів. У 1949 р. табірний комплекс МВС СРСР давав 100% союзного видобутку платини, алмазів, понад 90% золота, більше 70% олова, 40% міді, 33% нікелю, 13% лісу і т. п., а загалом – 10% валової продукції в країні²².

Восени 1952 р. відбувся XIX з'їзд КПРС, який визначив господарські завдання на наступний період. З'їзд ухвалив директиви по п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр. Основні зусилля традиційно зосереджувалися на прискореному розвитку промисловості, насамперед – важкої індустрії. За роки п'ятої п'ятирічки промисловість СРСР мала зрости порівняно з 1950 р. на 70%, зокрема група А – на 80%, а група Б – на 65%. На основі загальносоюзного плану було накреслено чергові господарські перспективи УРСР, насамперед завдання дальшого піднесення промислового виробництва (на 72%)²³.

Смерть Й.Сталіна поклала початок лібералізації радянського суспільства. У серпні 1953 р. глава союзного уряду Г.Маленков, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР, уперше поставив питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості групи А і групи Б. За його словами, у 1940–1953 рр. виробництво засобів виробництва збільшилося в СРСР у три з лишком рази, а виробництво предметів споживання – лише на 72%. Тож в умовах, коли створено міцний індустріальний фундамент, потрібно організувати «круте піднесення виробництва предметів народного споживання», «всесірно форсувати» розвиток легкої й харчової промисловості, сільського господарства. У цій промові Г.Маленков поставив завдання «у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості»²⁴.

Незабаром у магазинах з'явилося більше продуктів, почалися закупівлі деяких товарів за кордоном і т. ін. Порівняно з 1940 р. випуск товарів народного споживання в УРСР становив у 1950 р. 175,8%, а в 1955 р. – 481%. Проте така тенденція до зростання темпів розвитку групи Б виявилась надто нестійкою. «План Маленкова» було використано для дискредитації та усунення його від влади. Традиційний політичний курс, сформований у сталінський період, взяв гору над обережними реформаторськими спробами. Частка виробництва засобів виробництва (група А) продовжувала зростати: у 1960 р. в загальному обсязі продукції промисловості УРСР вона становила 71,4%²⁵.

Певну роль у відбудові і дальшому розвитку радянського господарства відіграло залучення репарацій. Після війни політбюро ЦК ВКП(б) неодноразово розглядало питання про репарації. У червні 1946 р. політичне керівництво затвердило таку директиву: «Головна наша господарська вимога до Німеччини в розумінні відшкодування збитків від німецької агресії – репараційні поставки, у тому числі й з Рура, на користь СРСР у розмірі мінімум 10 мільярдів доларів, які повинні включати не тільки обладнання, а й товари з поточного виробництва Німеччини». В іншій директиві мовилося про репарації з Італії – в розмірі 100 млн доларів, а також про відшкодування збитків Фінляндією – «в сумі 300 млн американських доларів зі сплатою протягом 8-ми років товарами»²⁶.

Навесні 1950 р., після відповідного клопотання уряду НДР, керівництво СРСР прийняло рішення скоротити репараційні виплати Німеччини. Початково вони

були визначені в розмірі 10 млрд доларів (у так званих відбудовних, довоєнних цінах 1938 р.) і розраховані на 20 років. До кінця 1950 р. Німеччина мала виконати значну частину репараційних зобов'язань – понад 3,6 млрд доларів. За рішенням радянського уряду, після цього репараційні виплати Німеччини скорочувалися на 50% від суми, яка залишилася, а отже, до майже 3,2 млрд доларів. Радянське керівництво також відстрочило виплату цієї частини репарацій на 15 років – з 1951 р. по 1965 р. включно. Виплати передбачалося здійснювати товарами з поточної продукції країни²⁷.

Після війни в порядку відшкодування збитків було демонтовано і вивезено до СРСР понад 5,5 тис. німецьких (з території Східної Німеччини, Австрії, Польщі й Угорщини) і японських (з території Маньчжурії і Північної Кореї) підприємств. Це були заводи і фабрики різного профілю, у тому числі металургійні, машинобудівні, приладобудівні, суднобудівні, хімічні, авіаційні, артилерійські, радіотехнічні, оптико-механічні, деревообробні, рибоконсервні, м'ясопереробні, молокопереробні, овочепереробні й ін. СРСР одержав приблизно третю частину виробничих потужностей Німеччини, розміщених в радянській окупаційній зоні.

У рахунок репарацій в Радянський Союз надходило не тільки комплектне верстатне й енергетичне обладнання, а й чимало некомплектного обладнання і товарів виробничого та особистого споживання. Країна отримувала також певні обсяги стратегічної сировини й матеріалів, що не були використані німецькою та японською промисловістю. Такі надходження оцінювалися як готова продукція машинобудування і металообробки, причому в 1951–1955 рр., за даними Держплану СРСР, до країни надійшло вказаної продукції на суму 5,7 млрд руб. у цінах на 1 березня 1951 р. Це становило близько 0,6% від обсягу товарної продукції радянської промисловості²⁸.

Тим часом в економічній політиці з'являлися ознаки «відлиги». У квітні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про зменшення кількості союзних (з 30 до 20) і союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Наступного року їхня кількість знову зросла, проте сталися перші відчутні зміни на користь республік, оскільки деякі союзні міністерства одержали союзно-республіканський статус. У підпорядкування республіки перейшло багато підприємств вугільної, нафтової, металургійної, лісової і харчової, м'ясної і молочної, легкої і текстильної промисловості, промисловості будівельних матеріалів, а також зв'язку та автомобільного транспорту. За 1953–1956 рр. близько 10 тис. підприємств і установ були передані у підпорядкування Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 78%²⁹.

На початку 1954 р. ЦК КПРС ухвалив рішення про зменшення чисельності адміністративно-управлінського персоналу міністерств і відомств. Згідно з ним, планувалося скоротити 450 тис. осіб, що дало б економію понад 5 млрд руб. на рік. У жовтні цього ж року ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили спеціальну постанову, в якій визначили заходи щодо поліпшення роботи державного апарату. Ці заходи дали відчутні наслідки: за 1954–1955 рр. у республіці було вивільнено понад 61 тис. осіб. Зокрема, в системі Міністерства чорної металургії УРСР було скорочено понад 3,4 тис., Міністерства промисловості продовольчих товарів УРСР – майже 5 тис. управлінських працівників³⁰.

У центрі й на місцях розгорнулося справді активне обговорення питань, пов'язаних з розширенням повноважень союзних республік. В Україні діяла спеціальна комісія, яка розробляла відповідні пропозиції, готувала проекти документів тощо. До неї входили урядовці й господарники, очолював її заступник голови Ради міністрів УРСР В.Валуєв. На засіданні комісії, що відбулося 13 березня 1956 р., лунали сумніви та застереження: чи не надто великою буде влада союзних республік? У відповідь на подібні зауваження В.Валуєв сказав: «Ставиться питання так, щоб Рада міністрів республіки мала більше прав, ніж той чи інший союзний міністр»³¹. Усе це свідчило про підготовку масштабної господарської реформи, яка була спрямована на децентралізацію управління промисловістю і будівництвом.

За офіційними даними, завдання п'ятого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР у галузі промисловості вдалося виконати достроково – за чотири роки і чотири місяці. Обсяг промислового виробництва в країні збільшився на 85%, у тому числі групи А – на 91%, групи Б – на 76%. У 1955 р. виробництво промислової продукції в СРСР було в 3,2 раза більше, ніж у довоєнному 1940 р. За п'яту п'ятирічку випуск промислової продукції в Українській РСР зріс на 91%, порівняно з довоєнним часом – у 2,2 раза. Однак планові завдання з виробництва ряду товарів народного споживання не було виконано, що значною мірою пояснювалось відставанням сільського господарства³². Загалом можна констатувати, що завдяки напруженій праці мільйонів людей – робітників, інженерів, службовців вдалося в стислі строки відбудувати економіку України. Протягом першого повоєнного десятиліття промисловість УРСР пододала руйнівні наслідки війни, а в розвитку галузей важкої індустрії зробила значний крок вперед.

2. Становище сільського господарства

Особливо скрутне становище склалося в сільському господарстві України. За роки війни була підірвана матеріальна база виробництва. Парк тракторів і комбайнів скоротився приблизно наполовину, вантажних автомобілів – більш як у 6 разів. За цей час було вивезено до Німеччини 3,9 млн голів великої рогатої худоби, 4,4 млн свиней, 5,5 млн овець і кіз, майже 3 млн коней, мільйони тонн зерна, борошна, картоплі тощо. Істотно зменшилися посівні площі, врожайність і валові збори сільськогосподарських культур. У 1945 р. посівна площа в колгоспах УРСР перевищувала 60% довоєнної, урожайність зернових сягала лише 7 ц/га (у 1940 р. – 12,4 ц/га). Валовий збір зернових культур становив 46,9%, картоплі – 66,6%, цукрового буряку – 26,1%, соняшнику – 43,7%, овочів – 51,7% від довоєнного.

Поряд з цим різко скоротилося поголів'я худоби. На початку 1946 р. в республіці поголів'я великої рогатої худоби досягало 75,6%, свиней – 31,6%, овець і кіз – 49,9%, коней – 42,9% порівняно з довоєнним часом. Помітно відставала продуктивність худоби. Колгоспам і радгоспам не вистачало породистих і племінних тварин. Слід особливо підкреслити, що на селі гостро стояла проблема робочої сили: серед працездатного населення 80% становили жінки, широко застосовувалась дитяча праця. Надзвичайно важким залишалось матеріальне становище селянства, яке працювало в радгоспах і колгоспах за символічні трудовні. Під час війни багато